

УКРАЇНСЬКІ БОЙОВІ ТАНЦІ

Танок, війна, битва, гра, змагання, обряд, ритуал, видовище, вистава, а також і - менталітет, магія, бойовий дух, звичаєне збудження і напруження, психологічне та фізичне розслаблення, спокій... Що спільного між усіма цими такими різними, як то кажуть, за визначенням проявами та феноменами людської життєдіяльності? Не будемо аж надто інтригувати читача і скажемо одразу - усе це і дещо інше з'єднане воєдино в такому унікальному явищі світової (і зокрема, звісно, української) культури, як бойовий, або воїнський, танець.

Згідно з найрізноманітнішими науковими даними, бойові танці користувалися у багатьох народів великою популярністю ще за сивої давнини. М. М. Карамзін визначав це явище у слов'ян: "Танок". Сердечне задоволення, спричинюване музикою, примушує людей виявляти оне різними тілопорухами: народжується танок, улюблена забава найдикіших народів. За нинішніми Російським, Богемським, Далматським [танцями] можемо судити про давній танок Слов'ян, що ним вони торжествували священні обряди язичництва і всякі приємні випадки: він (танець. - Авт.) полягає в тому, щоб у сильному напруженні м'язів змахувати руками, крутитися на одному місці, присідати, тупати ногами, і відповідає вдачі людей міцних, діяльних, невтомних».

Але ж, ясна річ, «сердечне задоволення» від войовничого танцю виникло куди раніше від слов'ян. Приміром, на Подніпровці "дані археологічних розкопок свідчать, що вже в IV—III тис. до н. е. на зображеннях, які відносять до Трипільської культури, відображені двоє людей, що танцюють. З цього зображення ми бачимо, що танцюристи, взявшись в боки, один навпроти одного виконують якийсь танець. Подібні свідчення знаходимо і стосовно пізніших часів праукраїнської історії. Наприклад, В. В. Седов таким чином описує 4 фігури із срібла, які були знайдені біля села Мартинівка на Київщині і

відносяться до IV ст. н. е.: ... Фігури зображають танцюючих чоловіків. Кожен з них стоїть, взявшись в боки, буцімто готуючись піти вприсядку, ноги зігнуті в колінах, руки - в ліктях і впираються в коліна ... "Таким чином, наведені археологічні дані свідчать, що в праукраїнському суспільстві мистецтву танцю відводилося одне з чільних місць".

На думку деяких дослідників, на території нинішньої України бойові танці почали виконувати ще тоді, коли люди як зброю використовували лише каміння і палиці. Ця традиція на Подніпров'ї ніколи не уривалася і мала міцну основу в пізніші епохи. Припускається, приміром, що магічні воїнсько-танцювальні вправи практикували волхви та інші представники дохристиянських традиційних слов'янських культів. Танці зі зброєю або без неї становили невід'ємну частину життя також і вояків Київської Русі: зображення «воїна у сольному танці з мечем і мигдалеподібним щитом вигравірувано на срібному браслеті з Київського скарбу (кінець XII - перша третина XIII ст.) На другій стулці браслету йому відповідають фігурки танцюристки і гусяра. Вочевидь, маються на увазі прища при князівському чи боярському дворі в середині арок ступок вписано геральдичного орла - емблему знатності та влади. В ініціалі новгородського Євангелія „танець меча" пов'язано з бенкетною темою: в лівій руці танцюрист піднімає розмальований келих» .

Бойові танці користувалися у нас великою популярністю і після епохи Київської Русі. Приміром, карпатські опришки на дозвіллі танцювали з топірцем, мечем, ножем або без зброї, сходячись для цього на свої класний чи громадський «ігрец» (відкрите місце, майдан на вершечку гори). Неможливо навіть уявити собі без ганців і музикування запорозьких козаків. І їхні сучасники, і пізніші автори писали про них, приміром, так: «пісні, танці, музика, стрілянина (на Запорожжі) не припинялися ні вдень, ні вночі); «Великою популярністю у козаків користувалися танці. Особливо любили танцювати запорожці під івуки кобзи. А танцюють, бувало, так, що супроти них не витанцює ніхто в світі: весь день буде музика грати, весь день і будуть танцювати, та ще й примовляючи:

Грай-грай! От закину,
Зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався,
Який козак вдався.

„Якщо музика перестане грати, то вони візьмуть в руки лавки, з одного кінця візьметься один, а з другого - другий, стануть один проти одного і танцюють", - свідчить сторічний козак Микола Корж».

Навіть у бій козаки ішли наче на танцювальне ігрище: «Танцювальна манера ведення двобою існувала у козаків і пізніше, аж до більшовицької революції. Про це розповідають емігранти-козаки, які зараз проживають за кордоном. Козаки часто ототожнювали війну з танцем, і ця традиція збереглася у Січових стрільців, тому недаремно в пісні „Червона калина" співають: Виступають Стрільці Січовії у кривавий тан -Визволяти братів українських з московських кайдан».

Воїнських танців український народ знав багато. Деякі з них зникли давним-давно (і ми не можемо їх навіть уявити), деякі — нещодавно, а інші в більш або менш видозміненому вигляді дожили дотепер. З числа добре відомих і найпоширеніших можна назвати «аркан», «козачок», «метелицю», «гопак». Це про них ідеться у Шевченкових «Гайдамаках»:

«Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають».

Ці танці не мали якоїсь певної загальної форми і різнилися за своїми місцевими особливостями. Окрім того, деякі з них відзначалися жанровою і видовою несталістю. Приміром, в одних регіонах козачок був суто чоловічим, а в інших - також і жіночим танком (у Білорусі зустрічався навіть чисто жіночий козачок), в одних метелиця вважалася вояцьким танцем, а в інших — так би мовити, «цивільним». Така сама змістова варіабельність спостерігалася і в різні історичні періоди. Скажімо, колись, ще за Січі, козачок був бойовим танцем, а нині, багато в чому змінений і спрощений, застилізований ¹⁵ «салонними» хореографами, він цю свою виразну специфічну спрямованість уже втратив.

«Аркан» (інша назва - «оркан») - це танець, учасники якого кладуть руки один одному на плечі, утворюючи характерне для української і загалом слов'янської хореографії коло.

Ти мушиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз та повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець. Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров.

(Герасим'юк В. Д. Чоловічий танець.)

Головуючий у танці («отаман») дає команди: «Гей до кола!», «Аркан!», вказівки щодо зміни рухів і ритмів тощо. Аркан звичайно починається основним боковим кроком (великі кроки чергуються з невеликими підскоками, під час яких вільна нога виноситься нахрест опорній). Основний крок чергується з іншими танцювальними рухами: найрізноманітнішими підбивками, притупами, присядками. ІІ а вигук отамана - «Батько спить!» - танцюристи нахиляють корпус уперед та тихо і стримано на півпальцях рухаються основним кроком, далі на вигук - «Батько встав!» - випростовуються та мужньо і темпераментно поступово прискорюють темп і динаміку.

«Метелиця» - динамічний танок зі швидкою і деколи вельми несподіваною зміною рухів і фігур. Характерною особливістю його є різноманітні кружляння і хореографічні візерунки, які зовні нагадують зимову

хуртовину. Як правило, ганець супроводжували характерні тільки для цього танцю пісні, наприклад, така:

Ой сніг, метелиця;
Чому хлопець не жениться?
Як же йому женитися,
Коли треба журитися?
Треба ложки, треба миски,
Ще й до того колиски.

Окрім українців, до речі, цей танець був популярним у білорусів, особливо в селах Полісся: «...маладыя замужніцы ці хлопец з дзяучыінаю, узяушыся пад рукі, круцяцца так хутка, як таго вымагае музыіка, прыспеуваючы на тую самую мелодыю:

На дварз мяцеліца гудзе,
Мужык жонку да за шыварат вядзе;
А у мужыіка кудры трасуцца,
А за жонку хлопцы дзяруцца...»

«Козачок» (*інша* назва - «козак») - танець козацького походження. Будується на різних за складністю, а деколи й швидкістю виконання «бігунцях», «вірвовочках», «вихилясниках», «тинках», «голубцях», «припаданнях», а також і на таких оригінальних елементах української народної хореографії, як «присядки». Для козачка була характерною велика кількість простих і складних елементів акробатики, що відзначено в багатьох описах: «Кобзар їм (січовикам. - Авт.) грає на кобзі, підібравши під себе ноги, а вони танцюють. Піде, бувало, навприсядки, то далеко обійде коло, або, як піде колесом котитися, — то дідько його знає, як він котиться: колесо, та й годі <...> Тут дзвенить кобза, свистить сопілка, глухо гуде бубон, а там розлягається пісня з вуст цілої сотні Січових школярів, - пісня, яка голосно, виразно і дзвінко розливається чистим морозним повітрям. А під звуки музики уже носяться, наче легкі тіні, хвацькі козаки. І чого [тільки] вони не виробляють своїми невтомними ногами! Той, перш ніж піти у танок, несподівано присяде навпочіпки, потім миттєво підстрибне догори, знову спуститься донизу, потім молодецьки візьметься в боки і піде писати і передом, і

задом, і скоком, і боком, і праворуч, і ліворуч, і на голові і на руках. Інший вихопиться в середину танцюючих, круто заломить на потилицю свою червону, з гострим верхом шапку і почне вибивати своїми сапьяновими на срібних підковах черевиками дрібного козачка, підгримуючи однією рукою свою дзвінку шаблю в коштовній з камінням оправі а ще інший, узявшись за свій вус, чорний як смола, а довгий, як „дівоcha" коса, "тільки й видно від нього, як то туди, то сюди ІН теліпається на козацькій голові, наче в зеленому городі дозрілий мак, кінчик червоної шапки...»

Деякі елементи козачка були такими важкими для виконання, що вимагали від танцюриста спеціальних тренувань. У своєму інтерв'ю сучасний дослідник І. Шрамко про це каже так: «Ось під таку бандуру-торбан, як оце бачите на нашій виставці, танцювали козаки свій сакральний військовий танок „Козак", в якому видно й сьогодні рухи воїна в битві з таким самим воїном-професіоналом. Вчили чотирнадцяти „па" віртуозного танцю, так, як сьогодні вчать акробатів — за допомогою спеціальних ременів-лонжів. Такі важкі були „фігури", які виконували часом на столі, посеред напоїв і страв, не зрушивши жодної чарчини, тарілки, карафки. Ось такі окомір, вестибулярний апарат, фізична сила справжніх козаків»

У Т. Каляндрука знаходимо: «Інший елемент - так звані повзунці, коли людина у присядці, тримаючи в руках по шаблі, почергово викидає вперед ноги, таким чином рухаючись, - спочатку виконувався на землі, а потім, в міру навчання, на барилі або бочці, яка котиться. Поступово від виконання простих елементів переходили до вивчення складних і дуже складних, для яких потрібні віртуозна спритність, координація і володіння своїм тілом. Деякі з цих елементів відпрацьовували спочатку у воді (річці, ставку), а вже попом на землі...».

Свою складність козачок багато в чому зберіг аж донині. Для прикладу наведемо опис, зроблений Ф. Альхімовичем наприкінці ХІХ ст. в Білорусі (де українські козаки свого часу були частими гостями, а білоруси і самі нерідко козакували): «...Чоловік викидає ногами дуже вигадливі і вправні па і, нарешті, іде навприсядки. Є такі спритники, котрі виробляють різні штуки донизу головою на руках, ходять колесом навколо танцюючої жінки». Колесо, ходіння

на руках, голубці різної висоти і складності (деколи з палицею в руках), стрибки зі спини на ноги, стрибки, які нагадують т. зв. арабське сальто, стрибки назад через голову та інші акробатичні елементи козачка школи можна побачити у виконанні сучасних віртуозів. Згадані елементи часом трапляються і в деяких варіантах танцю «гуцулка», друга частина котрого, як відомо, саме і є не що інше, як козачок.

Найвідоміший бойовий український танець, що його особливо шанували запорожці, - це, ясна річ, «гопак» (інші місцеві назви — «гоцак», «гопачок», «гопан»). На відміну від вищезгадуваних, це був одвічно суто чоловічий танець — жіночі партії в нього запровадили вже сучасні хореографи. Щоправда, навіть і в такому стилізованому вигляді жінки й чоловіки все ж таки танцюють окремо: «Просуваючись парами по колу, хлопці змагаються у спритності й завзятті. Дівчата весело підохочують хлопців і, відокремившись, танцюють ліричну частину, сповнену гідності й скромності. Потім знову танцюють хлопці - це злива найвіртуозніших танцювальних рухів: присядок (бокова присядка, присядка з почережним винесенням однієї ноги нахрест другої, розтяжка, повзунці, підсічка, жабка, тощо), стрибків (голубці, розніжка, щупак, кільце, яструб тощо), обертів (гарбуз, яструб, млинчики і т. д.) тощо».

За складністю виконання гопак, який є вершиною еволюції воїнсько-танцювального мистецтва січового козацтва і загалом українського народу, перевершує усі нині відомі у нас бойові танці: «Аналіз рухів, який складають основу козачка, вказує на те, що він по своїй складності значно поступається гопаківі. Отже, таким чином, можна зробити висновок, що танці на січі розподілялися на декілька груп складності, вінцем котрих був гопак». Інший дослідник також вказує, що «до виконання гопака козаки підходили через два інші, менш складні танці - «метелицю» і «козачок» ». До всього цього можна додати, що всі складні й прості елементи гопака могли виконуватися з холодною зброєю в руках - шаблею, списом, ножем, кинджалом.

Одним, з наймолодших зразків вояцько- хореографічного жанру є наш героїчний танець «Гонта», в якому «відображено клятву запорожця на зброї у вірності рідній землі, показано воєнної присяги. «Гонту» танцюють **20** один чи

декілька чоловіків із шаблями в руках, іноді кожний виконавець танцює з двома шаблями. Танцюристи намагаються виразити своє патріотичне піднесення, показати спритність, силу і вміння володіти зброєю».

Вельми часто бойові танці входили до комплексу ініціаційно-посвячувальних обрядів молодих вояків: «Юнаки, що посвячувалися, повинні були знайомитися з „історією" свого племені, з розповідями про героїчні вчинки своїх предків. Воєнні сюжети або відокремлені воїнські ганці виконували перед юнаками, що посвячувалися, під контролем, керівництвом і за участю старших щд час подібних „історичних" - міфологічних та епічних вистав. Поступово і самі юнаки навчалися їх інсценувати і виконувати, оспівуючи воєнні походи, перемогу чи поразку, пережиті своїм племенем або народом»" .

Ясна річ, танці виконували не тільки магічно-культову роль. «...Старше покоління не могло не помітити оздоровчої і зміцнюючої дії воїнських танців на здоров'я молоді на розвиток у них фізичної вправності, гармонійності й легкості рухів. Зрозуміло, що за всієї [своєї] споконвічності священності і культовості воїнські танці, змагання та ігри стали виконувати набияку роль у справі фізичного виховання молоді зрозуміло, що вони від ранньої доби поряд з їхнім культовим призначенням містили в собі зародок світської театральної, танцювальної, спортивно-ігрової народної, а пізніше й професійної творчості і стали видами фізичного тренування виконавців. Воїнські танці, завдяки своїм благотворним тренувальним результатам, входили в комплекс фізичної підготовки воїнів...».

Цікавим є таке спостереження І. М. Винникова щодо воїнських танців північноамериканських індіанців, в яких «виражалися радість успіху або перемоги, туга з приводу лиха або невдачі; танці давали вихід пристрасті, відчуттю колективної сили, надихали на подвиг». А відомий етнограф Ю. Кобищанов зазначає, що, окрім усього іншого, бойовий танець - це театралізоване видовище битви, характерне для воїнських культур і субкультур.

Можна було б і далі примножувати усілякі спостереження та оцінки, але, гадається, читачеві уже зрозуміло, яку величезну роль у духовно-емоційному

житті стародавньої людини відігравав бойовий танець. При цьому, як ми могли переконатися з наведених вище свідчень, ця роль не обмежувалася суто воєнною справою (приміром, піднесення духу перед боєм або магічне дійство з метою прихилити на свій бік перемогу) і торкалася найрізноманітніших аспектів життя усього народу... Але ж, звісно, духовно-магічно-психологічними моментами справа не обмежувалася, і воїнські танці активно застосовувалися у суто прикладних, практичних сферах повсякденної життєдіяльності.